

# Schaduwen over smaragd



# Schaduwen over smaragd

Jacqueline van der Spek

Schrijver: Jacqueline van der Spek  
Coverontwerp: Jacqueline van der Spek  
ISBN: 9789402189247  
© Jacqueline van der Spek

# Voorwoord

Iemand vroeg me waarom ik dit boek zo nodig moest schrijven en of mijn vader daar nou wel zo blij mee zou zijn geweest. Die vraag zette me wel aan het denken. En nu nog steeds zou ik daar het antwoord schuldig op moeten blijven.

Eerlijk gezegd denk ik niet dat hij er op had zitten wachten dat iemand hierover iets op papier zou zetten. Hij is immers, net zoals vele andere Indische Nederlanders, al die jaren bezig geweest met assimileren, zwijgen en proberen te vergeten. Hij wilde zo liefst mogelijk de film van bepaalde gebeurtenissen en jaren uit zijn geheugen wissen. Maar wat hij heeft meegemaakt, heeft niet alleen mijn leven gevormd, maar ook dat van mijn zus en broer.

Er waren zoveel vragen die ik hem had willen stellen, maar ik durfde het niet. Bang voor welk 'beest' ik daarmee zou ontketenen, bang om hem verdriet te doen, vooral bang om hem te zien lijden door hem bepaalde momenten weer te laten doormaken. Maar ik had het wel moeten doen. Voor hem, voor mezelf, en om zijn verhaal te kunnen doorgeven aan mijn kinderen. En misschien was het voor hem dan ook wel een opluchting geweest, had hij daarmee de film wel kunnen wissen of minder indringend kunnen maken.

Hoe dan ook, ik heb het niet gedaan. En nu spijt hebben, en denken "als ik het gedaan had, wat dan..." Tja, as is verbrande turf", zei mijn moeder altijd en uiteraard had ze gelijk. Nu probeer ik de puzzelstukjes die ik wel heb, te combineren met verhalen van anderen, die vaak ook weer puzzelstukjes zijn uit tweede hand.

Over zijn jeugd jaren vertelde hij wel, de spannende dingen uiteraard, die dingen waarvan hij dacht dat wij ze wilde weten, die onschuldig genoeg waren voor kinderooren. Maar over de kamptijd en de jaren daarna zweeg hij. Dat was de film die hij probeerde te wissen, maar zijn hele leven bleef hij door die film achtervolgd worden en had hij daar nachtmerries over.

Vele nachten heeft hij met een sigaretje en een koppie toebroek op de bank gezeten omdat hij zijn ogen niet durfde te sluiten. Ik kan me niet voorstellen hoe dat voor hem is geweest.

Ik pretendeer met dit boek dan ook niet een waarheidsgetrouw verhaal te schrijven over zijn leven, maar wel een verhaal dat de sfeer weergeeft van de tijd waarin hij leefde, een tijd van verschrikkingen, menselijk drama en intense ellende. En ik hoop daarmee zelf meer begrip te krijgen over wat het was dat hem maakte tot de persoon die hij was, en welke invloed dat had op wie ik nu ben.

Dit boek heb ik geschreven in de 'ik'-vorm, op de manier waarop hij, hoop ik, het verteld zou hebben. Ik denk er dan ook zijn houding bij, achterover leunend op de bank, benen over elkaar, een sjekkie in de hand, een glas wijn binnen handbereik. Ik hoor zijn stem, zijn intonatie, af en toe een aarzeling. Emotieloos misschien eigenlijk ook wel, alsof hij er zelf niet echt bij was geweest.

Mijn innige dank gaat vooral uit naar mijn moeder die mijn herinneringen over mijn vaders verhalen kon bevestigen, verbeteren en aanvullen, en mevrouw A. Kotch-Brinkman, mijn vaders eerste vrouw en de moeder van mijn halfzusje, die mij gelukkig uit eerste hand ook nog veel kon aanleveren over haar leven met mijn vader. Uiteraard een dikke knuffel voor mijn proeflezer/editor, Desirée Tonino. Zonder hun hulp had ik dit nooit voor elkaar gekregen.

Rest mij nog een speciaal woord van dank uit te spreken voor Henk Hovinga voor de plattegronden van de kampen in Pakan Baroe die ik met zijn toestemming in dit boek mag gebruiken.

Jacqueline  
Wassenaar, maart 2019.

# 1 Vroege jeugd

Mijn vader werd geboren in 1871, als tweede zoon uit het eerste huwelijk van zijn vader. Als jongetje van acht verhuisde hij met zijn familie vanuit de Haarlemmermeer naar Ambon, een eiland dat deel uit maakt van de Molukken, een eilandengroep in het toen nog Nederlands-Indië, waar zijn vader een betrekking had aangenomen als zendeling en onderwijzer op een lagere school voor inlandse kinderen.

Sommige mensen vonden dat mijn vader het hoog in de bol had en dat hij een nogal kort lontje had. Misschien dat die observatie nog zo gek niet was, want hij nam als enige uit zijn familie dienst in het KNIL<sup>1</sup> terwijl zijn vader, en zijn broers en zussen een baan als leraar in het lager onderwijs hadden. Ik denk dat hij bijna wanhopig probeerde zich uit dat onderwijzersmilieu met zendelingenmentaliteit te ontworstelen, en hoopte hogerop te komen in het leven.

Hij was een imposante, gedrongen man met een grote walrussnor, altijd uiterst correct gekleed in uniform of een wit gesteven tropenpak, met de onafscheidelijke sigaar in zijn hand. Hij trouwde met een dochter uit een rijke Indo-Europese familie die hoog in aanzien stond. Al vrij snel na hun huwelijk werd hij de Atjeh-oorlog ingestuurd om daar de laatste strijdende guerillabendes uit te schakelen, en moest hij zijn zwangere vrouw bij haar ouders achterlaten. Toen hij na bloedige man-tegen-man-gevechten getraumatiseerd uit de strijd terugkeerde, bleek zijn vrouw samen met hun baby tijdens de bevalling te zijn overleden. Dat was een zware klap voor hem, misschien omdat hij toch heel veel van haar hield, maar ook omdat hij hierdoor niet meer behoorde tot een familie met aanzien.

---

<sup>1</sup> Koninklijk Nederlands Indisch Leger

Toen hem tot overmaat van ramp ook nog het felbegeerde ridderkruis van de Willemsorde voor heldhaftig gedrag werd onthouden, ondanks dat hij vele getuigenissen van zijn ondergeschikten had overlegd waaruit bleek hoe dapper hij op verschillende stellingen had standgehouden en zijn peloton meerdere malen met doortastend optreden van de ondergang had gered, vroeg hij verbitterd vervroegd pensioen aan en verliet het KNIL onder bedinging dat hij zijn militaire titel van tweede luitenant en zijn uniform met bijbehorende onderscheidingen mocht blijven dragen.

Zijn nogal bourgondische levensstijl die vooral bestond uit drank en gokken, kon hij echter niet bekostigen van zijn pensioen, en na verschillende tijdelijke functies en mislukte ondernemingen nam hij de positie van directeur van het Dwangarbeiderskwartier in Semarang aan. Met zijn kersverse tweede echtgenote, mijn moeder, betrok hij een huis in dezelfde straat als het Dwangarbeiderskwartier<sup>2</sup>.

Mijn moeder was een klein, tener, zorgzaam en zachtaardig, typisch Indisch vrouwtje, altijd keurig gekleed in een sarong<sup>3</sup> en kabaja<sup>4</sup>, het haar netjes gekapt in een wrong met prachtige haarspelden erin. Ze was een dochter uit Indo-Europese familie uit Solo die wat minder in aanzien stond dan de vorige schoonfamilie van mijn vader. Omdat haar oudere zussen allemaal getrouwd waren en hun eigen gezinnen hadden, had mijn toen nog ongehuwde moeder na het vroegtijdige overlijden van haar eigen moeder de zorg op zich genomen voor haar vader en haar jongere broertjes en zusjes.

---

<sup>2</sup> Gevangenis voor 'inlanders'

<sup>3</sup> Een lange lap stof die als een wikkelrok wordt gedragen

<sup>4</sup> Witte blouse met lange mouwen, meestal rijk bewerkt met kant en borduursel



Ik weet niet wat ze in mijn vader zag, wellicht heeft ze toegestemd in een huwelijk omdat ze gevaarlijk dicht tegen het predicaat 'oude vrijster' aan zat te komen.

Mijn ouders kregen vijf kinderen, een meisje en vier jongens, waarvan ik de jongste was, en wij droegen onze moeder op handen. Liefkozend noemden wij haar 'Moesje'. Omdat ik het nakomertje (ik scheelde 13 jaar met mijn zus die de oudste was) en nogal een klein, tenger ventje was, had ik de bijnaam Kleintje gekregen.



Moes en vader, zittend tweede en derde van links, met Zus en Boelie, Semarang, 1910

Toen ik net geboren was (1917), nam mijn vader, uit onvrede over de onmenselijke lijf- en doodstraffen die hij moest laten voltrekken, ontslag als directeur van het Dwangarbeiderskwartier, en werkte omdat zijn KNIL-pensioen bij lange na niet voldoende was om een gezin met vijf opgroeiende kinderen van te onderhouden, als wiskundeleraar op diverse scholen, en bood hij zich aan als bijlesleraar.

Dat betekende dat vader regelmatig maanden voor zijn werk weg was, en omdat vader en moeder de twee oudste kinderen die al naar de HBS gingen, niet steeds van school wilden laten wisselen, liet hij moeder en ons dan achter in het huis vlak bij het Dwangarbeiderskwartier waar we waren blijven wonen nadat hij ontslag had genomen.

Ik heb over het algemeen in Semarang een gelukkige vroege jeugd gehad, hoewel mijn vader met zijn kwade dronk daar ook een schaduw over heeft geworpen. Eigenlijk was het leven voor moeder en ons rustig en kalm als hij ergens anders gestationeerd was.

We woonden aan de rand van Semarang in een groot, vrijstaand huis dat moeder met zorg had ingericht. In de woonkamer stonden de kenmerkende rotan meubels van die tijd met fleurige kussens, en grote kasten van djatihout. De wanden hingen vol met familiefoto's en een enkel schilderij. In de aparte eetkamer stond een enorme mahoniehouten eettafel met bijpassende stoelen waaraan we met het hele gezin en onze kostgangers konden eten. Langs een van de muren stond een groot dressoir waarin het zondagse servies was opgeborgen, en waarop Moes en kokkie altijd het eten zetten zodat iedereen zelf kon opscheppen. Op de vloer lagen grote plavuizen die ondanks de warmte altijd heerlijk koel aanvoelden aan mijn voeten.

Het huis werd omringd door een riant, weelderig groene tuin waarin moeder ook een moestuin had gemaakt. Er stonden onder andere mango- en mangistanbomen in die niet alleen fruit droegen, maar ook voor de broodnodige schaduw tegen de brandende zon zorgden. Langs het tuinhek en rondom de bomen had moeder fleurige bloemen geplant.

De moestuin stond vol tomaten, komkommers, bonen, uien, knoflook en kruiden. Op de brede voorgalerij waar ook bezoek werd ontvangen, stonden gemakkelijke stoelen waar vader vaak zijn sigaar zat te roken en de krant te lezen, en een tafel met stoelen waar als dat zo uitkwam gegeten kon worden en waaraan wij ook vaak ons huiswerk maakten.



Alle kinderen van het gezin samen, met twee kostgangers (rechts), Semarang, ong. 1921

Overal stonden ook grote potten met planten waaronder agaves, aloë vera en sanseveria's. Vanaf de voorgalerij hadden we zicht op de straat en de straat was dicht bij genoeg om de satéman te kunnen roepen als hij 's avonds met zijn rokende vuurkorf met saté langs kwam. Dat was voor mij het hoogtepunt van de dag. Hoewel Moes samen met kokkie elke dag weer de heerlijkste gerechten op tafel zette, want als ze iets goed kon, dan was het wel koken, was de saté van de satéman een echte traktatie voor mij.

's Avonds na het eten, als we aan de grote tafel op de galerij ons huiswerk zaten te maken, keek ik al reikhalzend uit naar zijn komst. Soms dacht ik hem al van ver te horen aankomen. Groot was dan mijn teleurstelling als het in plaats van de satéman, de Chinees met zijn wagen met batiks en naaigerei was.

Achter in de tuin stond twee kleine bijgebouwen. In het ene gebouwtje woonden de baboe<sup>5</sup> en de djongos<sup>6</sup>, in het andere bevond zich de wasruimte met een mandibak<sup>7</sup> waarin wij ons wasten. Daarachter liep weer een slotje. Als je het ondiepe slotje overstak en via de overhangende takken van de bomen over de muur klom, kwam je terecht op het terrein van het Dwangarbeiderskwartier met zijn vele barakken met golfplaten daken waar de gevangenen hun onderkomen hadden en naaiwerk voor het leger verrichtten. Uiteraard was het ons streng verboden om het slotje over te steken. Maar mijn broers en ik namen het niet zo nauw met verboden.

In de vakanties kwam vader naar huis, en af en toe gingen we in de vakanties ook wel naar hem op zijn standplaats toe. Soms was er zelfs geld genoeg om een kort uitstapje te maken naar de koelere groene bergen.

We logeerden daar in hotels, vlakbij meren met ijskoud, helder water waar we heerlijk in konden zwemmen. Soms huurde of leende vader een auto om in de omgeving rond te toeren, andere keren gingen we met paard en wagen een tochtje maken. We picknickten in de vrije natuur, gingen vissen in snelstromende rivieren, en leken voor de buitenwereld een gelukkig gezin te zijn. Maar we wisten allemaal dat we alleen de schijn ophielden, hoewel vader zich op onze reisjes inhield, en moeder en ons met rust liet.

---

<sup>5</sup> Vrouwelijke bediende/kinderoppas

<sup>6</sup> Mannelijke bediende

<sup>7</sup> Een soort badkuip

Tijdens deze reisjes leerde vader mij en mijn broers omgaan met pistolen en geweren. En als we met wapens bezig waren, zagen wij een totaal andere kant van onze vader. Hoe onrustig en onberekenbaar hij was in het dagelijks leven, zo geduldig en kalm was hij op de momenten dat hij ons de fijne kneepjes van het omgaan met wapens probeerde bij te brengen en daar is hij, wat mij betreft in ieder geval, goed in geslaagd.

Eerst leerde hij ons schieten op opgestapelde houtblokjes, later nam hij ons ook mee de bossen in om op vogels of andere dieren te jagen. Maar hij liet ons ook de wapens uit elkaar halen, schoonmaken en weer in elkaar zetten, net zo lang tot we dat bijna blindelings konden doen. Door hem heb ik ontzag en respect gekregen voor wat wapens kunnen uitrichten. En hoewel ik jammer genoeg weinig goede herinneringen aan hem heb, is dit toch wel de dierbaarste.

Als er geen geld was voor een uitstapje, gingen we soms met het hele gezin logeren bij een van de vele broers en zussen van mijn moeder. Mijn lievelingsoom van moeders kant was wel oom Armand, een jongere broer van mijn moeder. Hij was rijk geworden door het fokken van renpaarden en hazewindhonden, en zijn enorme huis in Soerakarta werd omringd door paardenstallen, kennels en weilanden. Hij fokte niet alleen renpaarden en hazewindhonden, maar deed met zijn dieren ook mee aan races door heel Indië.

Ik gaf niet echt iets om paarden of honden, en ik was er eerlijk gezegd ook wel een beetje bang voor, maar de honden van oom Armand waren dan ook niet bedoeld als huisdieren, en zijn paarden waren niet bedoeld om bereden te worden door gewone ruiters.

Ze waren nukvig, fel en onbetrouwbaar, en waren alleen bestemd voor de races. Maar ik genoot altijd van de verhalen die oom Armand vertelde over paarden- en hondenraces, zijn vele reizen door Indië, en allerlei spannende avonturen die hij had beleefd.

's Avonds na het eten, als we allemaal op de voorgalerij van zijn huis zaten met een kopje koffie of thee, of een afzakkertje, stak hij een dikke bolknak op en begon te vertellen. Ik hing dan aan zijn lippen en luisterde ademloos naar zijn sterke verhalen. Het leukste, maar eigenlijk ook treurigste verhaal ging over zijn tweelingbroer en ik weet nu nog steeds niet of het ook echt gebeurd was of dat hij het gewoon verzonnen had.

Zijn tweelingbroer Louis was niet heel erg slim. Omdat hij niet goed kon leren, maakte hij de lagere school niet af en schopte hij het niet verder dan machinist op de trein. Dagelijks reed hij voor de Nederlandsch-Indische Spoorwegen de trein van Soerakarta naar Semarang en weer terug, elke dag weer dezelfde route. Op een kwade dag reed hij weer naar Semarang toen hij plots in de verte een hele horde apen op de rails zag zitten.

Hij trok een paar keer hard aan de fluit van de trein, maar de apen bleven gewoon zitten. Hij had geen keus dan de trein te laten stoppen, want de apen dood rijden, dat was iets dat hij niet wilde doen. Vlak voor de troep met apen kon hij de trein tot stilstand laten komen, maar ondanks dat hij de fluit van de trein nog een paar keer liet klinken om de apen weg te jagen, bleven ze gewoon zitten.

Nu werd oom Louis een beetje boos en klom uit de locomotief. Hij begon de apen van de baan te jagen door te schreeuwen en wild met zijn armen te zwaaien, maar daar was de grootste aap niet van gediend.

Al krijsend vloog de aap op oom Louis af en beet hem hard in zijn arm. Het geschreeuw van oom Louis ging over in een pijnlijk gejammer waardoor al snel enkele passagiers uit de trein kwamen stappen om hem te helpen en de diepe wonden aan zijn arm te verbinden.

Uiteindelijk lukte het hen de apen van de rails te krijgen en klommen alle mannen allemaal, ook oom Louis, weer in de trein en zette hij ondanks stekende pijn in zijn arm de trein weer in beweging op weg naar Semarang.

Toen hij 's avonds weer in Soerakarta aankwam, was zijn arm twee keer zo dik en knalrood, tegen het paarse aan geworden. Hoewel hij vreselijke pijn had in zijn arm, verdomde hij het om naar de dokter te gaan en de volgende morgen was hij zo dood als een pier. Doodsoorzaak: bloedvergiftiging door een apenbeet.

Nu vertel ik het hier vrij klinisch en droog, maar oom Armand maakte er een heel toneelstuk van en speelde zelf in dat spektakel alle rollen waaronder die van de springende aap én de trein. Hij gebruikte er de hele voorgalerij voor en sprong van de ene naar de andere kant, de bolknak in zijn ene hand, een glas cognac in de andere. Je had er bij moeten zijn, want alleen al zijn apensprongen waren hilarisch en elke keer als oom Armand het verhaal vertelde, deed mijn buik aan het eind weer pijn van het lachen. Zijn eigen kinderen, die iets jonger waren dan Zus en Boelie, hadden het verhaal al zo vaak gehoord dat ze zich zichtbaar zaten te vervelen als hun vader het drama weer opvoerde, maar ik kon er gewoon geen genoeg van krijgen.

Maar als wij eenmaal weer thuis gekomen waren van onze vakantieisjes viel vader terug in zijn oude patroon van onvoorspelbaar gedrag en reageerde hij zijn frustraties over zijn leven niet alleen af op ons, maar vooral op mijn moeder.

Ik herinner me een nacht dat ik wakker werd van omvallend meubilair en brekend servies. Ik denk dat ik toen een jaar of zes was.

Ik hoorde mijn vader vloeken en tieren, en mijn moeder huilen. In het donker van mijn kamertje vroeg ik me angstig af waarom vader dit keer zo boos was. Was het omdat ik, zoals ik wel vaker deed, tijdens het middagslaapje stiekem uit het raam van mijn slaapkamer was geklommen, en vlak voor het avondeten smerig en met een grote scheur in mijn hansop was thuisgekomen? Ik was aan een tak blijven hangen toen ik een overheerlijke, rijpe mango uit de boom van de burens wilde plukken. De buurman had me echter gesnapt en om uit zijn handen te blijven, had ik me van de tak losgerukt en me snel uit de voeten gemaakt.

Maar Zus had me daarvoor toch al een pak rammel gegeven en me nogal hardhandig in de mandibak schoon geschrobd? Ik voelde mijn oren nog gloeien, want volgens Zus had ik me daar al in geen eeuwigheid gewassen. Ik was bang dat vader elk moment mijn kamer kon binnenkomen en me er nogmaals voor zou straffen, en ik begon zachtjes te huilen.

Ik hoorde de deur van mijn kamertje opengaan en rolde me helemaal op als een balletje om eventuele klappen van vader te kunnen opvangen. Maar het bleek Zus in haar nachthemd te zijn. "Niet huilen, Kleintje", fluisterde ze, "Vader komt echt niet bij je. Zal ik even bij je komen liggen tot je weer in slaap valt?" Zonder op mijn antwoord te wachten voegde ze de daad bij het woord, schoof de klamboe opzij en kwam naast me liggen. Zodra ik haar arm om me heen voelde, kalmeerde ik en stopte ik met huilen.

Veilig, dicht tegen haar aan luisterde ik hoe moeder voor de zoveelste keer het slachtoffer werd van vaders kwade dronk. Zus en ik wisten allebei al lang dat de baboe straks alles keurig zou opruimen en dat moeder de volgende morgen gewoon aan



de ontbijttafel zou zitten, zodat het allemaal leek alsof er niets was gebeurd. Toen het eindelijk stil werd, viel ik in slaap, en ik merkte niet dat Zus het bed uitsloop en weer naar haar eigen kamer ging.

De volgende morgen werd ik wakker en zag opgelucht dat mijn hansop schoon en wel over de stoel hing. Zus had de avond daarvoor blijkbaar mijn hansop bijna onzichtbaar hersteld en gewassen. Waarschijnlijk had moeder, laat staan vader, niet eens gemerkt dat ik gisteravond vuil en met een grote scheur in mijn hansop was thuisgekomen. Ik waste mijn gezicht en handen met het water uit de lampetkan op mijn tafeltje, en droogde me af. Dankbaar voor wat Zus voor me gedaan had, trok ik snel mijn hansop aan en liep naar de eetkamer.

Daar was moeder al samen met Zus en de baboe bezig het ontbijt klaar te zetten op het dressoir. Het uitgebreide ontbijt dat ze iedere dag weer al vroeg samen met kokkie maakte, was niet alleen bestemd voor ons gezin, maar ook voor drie kostgangers.

Moes had voor wat extra bijverdiensten scholieren (kostgangers) in huis genomen van wie de ouders tijdelijk voor het werk van de vader op een andere standplaats waren gestationeerd. Het geld dat ze hiermee en met het doen van borduur- en verstelwerk voor mensen uit de buurt verdiende, konden we goed gebruiken, want vader bracht als hij niet werkte, zijn dagen door in de soos<sup>8</sup> waar hij zich bezig hield met gokken en kaarten, cognac en sigaren, en waarschijnlijk ook andere vrouwen, en joeg daarmee het geld er harder doorheen dan dat het binnenkwam.

---

<sup>8</sup> Een besloten club waar voor de leden gezelligheidsactiviteiten werden georganiseerd zoals kaart- en dansavondjes, diners, sinterklaasvieringen voor de kinderen enz., maar waar men elkaar ook gewoon kon ontmoeten onder het genot van een hapje en een drankje

Ik kuste mijn moeder goedemorgen. Ze glimlachte naar me en gaf me een aai over mijn bol. Aan niets was te merken wat er zich de avond ervoor had afgespeeld tussen haar en vader. “Ga maar vast op je stoel zitten, Kleintje”, zei ze, “de rest zal er zo wel aankomen.” En ja hoor, vlak nadat ze dat had gezegd, kwamen ook de kostgangers en mijn twee jongste broers met veel rumoer de eetkamer binnen en schoven aan de ontbijttafel. De grote afwezige aan het hoofd van de tafel was vader die waarschijnlijk zijn roes nog aan het uitslapen was.

Ik rook dat mijn broers kretek-sigaretten<sup>9</sup> hadden gerookt die ze vaak van de kostgangers kregen of gapten. Ik wilde ze net aan Moes verklikken, maar zag dat Zus me waarschuwend aankeek en ik besloot mijn mond maar te houden. Ze had misschien wel gelijk, moeder had al genoeg te stellen met vader, en Zus kennende zou ze mijn broers straks na het ontbijt streng toespreken. Ik smulde van de rijst met bruine suiker en een klont boter die mijn moeder mij voorzette, en begon zoals gewoonlijk te klagen over het glas melk dat ik elke dag weer van haar moest drinken.

Van jongs af aan had ik geleerd alles te eten wat mijn moeder op tafel zette, en omdat ze zo heerlijk kookte, had ik daar ook geen problemen mee. Maar melk was echt het enige waarvan ik moest kokhalzen. Zus had duidelijk genoeg van mijn dagelijkse gemjammer bij het ontbijt. “En dit is echt de laatste keer dat je hierover zeurt, Kleintje”, riep ze uit. “Het is zo langzamerhand een gebed zonder end. Je drinkt het gewoon op, desnoods met je neus dicht, maar ik wil je er niet meer over horen. We weten nu wel dat je het niet lust, maar als je het niet opdrinkt, blijf je altijd een klein miezerig ventje.”

---

<sup>9</sup> Sigaretten met kruidnagel